

Melnyk Iryna. Left-Sided and Right-Sided Actants, Caused by the Valency of Adjectivized Verbal Analytical Syntactic Transpozys. According to the semantic specificity of adjectivized verbal analytical syntactic transpozys, the systematic study of left-and right-handed actants was held considering of its valent potential and connected with it phenomena of valence actants derivation. In particular, distinguished and analyzed the semantic types of subject left-sided and object right-sided and addressed components in the elementary semantic language structure. Dependent nouns elements were differentiated according to the degree necessary. Also, its lexical and morphological content was found out. The predicate components, that can block up the positions of subject and object in the structure of semantically complicated language constructions are revealed. Besides, subordinate parts of determined-objective and comparative-objective sentences, which are correlated with the function of object actant in semantic elementary structure, are characterized.

Key words: transpozys, valency, predicate, actant, subject, object, manned secondary member of the sentence, case.

Стаття надійшла до редколегії
23.07.2013 р.

УДК 811.161.2'366/7

Тетяна Нестеренко

Функціонування умовного способу в структурі складнопідрядних речень із підрядною умовною частиною

У статті проаналізовано особливості функціонування умовного способу в структурі складнопідрядних речень із підрядною умовною частиною на матеріалі української мови. Визначено фактори, що впливають на функціонування умовного способу, серед яких потенційно закладене у формі категорійне значення; структура форми (внутрішня організація); склад та структура синтаксичної конструкції, що в ній функціонує форма умовного способу (зовнішня організація). З'ясовано вплив на функціональну здатність умовного способу його синтетично-аналітичної структури з позиційної незакріпленістю аналітичного компонента «би». Досліджено модифікацію властивої умовному способу категорійної семантики гіпотетичності залежно від супозиції частин складного речення та від вибору сполучників, які є виразниками ірреальних семантико-синтаксичних відношень.

Ключові слова: умовний спосіб, складнопідрядне речення з підрядною умовною частиною, семантика гіпотетичності, значення ірреальної умови, семантики акцентованої зумовленої гіпотетичності, семантики неакцентованої зумовленої гіпотетичності.

Постановка наукової проблеми та її значення. Умовний спосіб – одна з граем дієслівної категорії способу. Як і будь-яка морфологічна форма, він реалізує функціональні характеристики, потенційно закладені в ньому, у синтаксичних одиницях-конструкціях. Дослідити функціонування такої морфологічної одиниці як форма умовного способу з погляду функційно-категорійної граматики української мови означає розглянути її реалізацію у відповідних синтаксичних умовах. Одним із перших у вітчизняному мовознавстві звернув увагу на типи синтаксичних конструкцій, у яких можуть уживатися дієслова умовного способу, І. Р. Вихованець [2]. Залежність семантики умовного способу від синтаксичних умов на матеріалі російської мови вивчив В. Хричиков [8]. Г. Г. Сильницький вивчив спосіб у функціонально-комунікативному аспекті. Учений об'єднав широку палітру значень, які в різних мовах співвідносні з умовним способом, терміном супозитив [7]. На нашу думку, вивчення синтаксичних параметрів функціонування умовного способу важливе та потрібне, оскільки воно має вихід у комунікативну площину, у сферу мовної діяльності, яка реалізується за допомогою мовних засобів, морфологічних зокрема.

Мета нашої статті – проаналізувати особливості функціонування умовного способу структури складнопідрядних речень із підрядною умовною частиною на матеріалі української мови. Серед факторів, які впливають на функціонування умовного способу, важливими є потенційно закладене у формі категорійне значення; структура форми (внутрішня організація); склад та структура синтаксичної конструкції, що в ній функціонує форма умовного способу (зовнішня організація). У зв'язку із цим реалізація мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити семантику умовного спо-

собу; 2) з'ясувати структуру грамеми умовного способу; 3) дослідити семантико-синтаксичні умови, за яких реалізуються гіпотетичні значення, репрезентовані морфологічними формами умовного способу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Визначаючи особливості категорійної семантики дієслівних форм умовного способу, варто звернути увагу на те, що більшість його дослідників одностайна в думці про притаманну цьому способові семантику гіпотетичності та властивість позначати ірреальні дії або стани. Показовою є погляд на семантику умовного способу дієслова О. Єсперсена: «Найбільше наближення до істини ми знаходимо в терміні «thought mood» – спосіб думки, на противагу терміну «downright statement» – «пряма заявка», коли про щось згадують з певним коливанням, сумнівом чи невпевненістю в його реальності [5, с. 89]. Умовний спосіб репрезентує будь-яке явище або подію не як факт, а як припущення, сумнів чи умову – щось проблематичне або таке, що суперечить дійсності. Наприклад, у реченні *Молодеє лихо! Якби ти вернулось, поміняв би долю, що маю тепер* (Т. Шевченко) дія **поміняв би** сприймається як припущення, яке може стати фактом дійсності лише за умови здійснення іншої гіпотетичної дії.

Суттєво впливає на функціональну здатність умовного способу те, що форма умовного способу структурно є аналітичною. До її складу входить суфікс **-в (л)**, що приєднується до дієслівної основи інфінітива, закінчення та елемент **би (б)**, статус якого трактують по-різному. Традиційно **би (б)** співвідносять із відповідною часткою дієслівного походження: *хотів би, хотіла б, хотіло б, хотіли б*. Так, розглядаючи статус форми минулого часу при конструюванні умовного способу, Р. Д. Брехт дійшов висновку, що **би** є незалежною модальною часткою, яка надає реченню значення ірреальності. Дієслово в реченні, у якому вжито цю частку, має стояти у формі минулого часу. Підґрунтям для такої кваліфікації є функціональне навантаження форми та сполучуваність з формативом **би (б)** – довільність чи закріпленість такої сполучуваності. Позиційна незакріпленість форматива, на думку лінгвіста, свідчить на користь його відносно автономності [1, с. 115].

Інший погляд висловлює І. Р. Вихованець. Учений небезпідставно відзначає: «Якщо умовний спосіб належить до граматичних категорій, то **би** має бути морфемою. Проте тут маємо специфічний випадок функціонування службових граматичних морфем. Елемент **би (б)** виражає семантику умовного способу не сам, а в поєднанні із флексією на позначення минулого часу» [2, с. 97]. З огляду на це, у сучасному вітчизняному мовознавстві переглянуто традиційну думку на структуру морфологічного умовного способу й автономність компонента **би** в її складі. Суть корекції полягає в тому, що семантику умовного способу виражає складна, аналітично-флексійна морфема, основним складником якої, або субморфемою, є елемент **би (б)**, а другу її частину структурує флексія минулого часу, тобто синтетична форма, від якої невіддільний цей елемент. На нашу думку, не менш важливим компонентом цієї структури є суфікс **-в (л)**, що приєднується до дієслівної основи інфінітива, адже його заміна спричиняє зміну семантики гіпотетичності на семантику бажальності: пор.: *хотів би – хотіти б*. Варто зазначити, що синтетичний компонент складної морфemi умовного способу омонімічний до суфікса та флексії минулого часу.

На нашу думку, досить широкі функціонально-комунікативні можливості умовного способу спричинені тим, що аналітична основна субморфема не закріплена за певним місцем слова: вона може стояти після базового дієслова, перед ним або може дистанціюватися від дієслова і розміщуватися в іншому місці речення. Пор.: *І з тобою було б нам зірко, Обіймав би нас часто сум, І, бувало б, темніла зірка У тумані тривожних дум* (В. Симоненко); *Бо тебе і мене б судила Не образа, не гнів – любов* (В. Симоненко); *А цікаво, багато б із них потрафили пройти шляхами його долі?* (Л. Костенко). Компонент **би** навіть здатен об'єднуватися в одну синтетичну чи аналітичну морфему зі сполучниками **як, а, що**, творячи вторинні одиниці *аби, якби, щоб, коли б*: *Аби можна було руки віддати під заставу, віддав би до останнього пальця, а сам би пішов по ярмарках за жебрацьким хлібом* (М. Стельмах); *Якби в сльози кривавії знов Міг я все своє горе розлити, Я би виплакав всю свою кров, Щоб нічого з людьми не ділить* (І. Франко).

Отож, грамема умовного способу має окрему граматичну форму. За умови розгляду цієї форми поза контекстом, в ізольованому вигляді, простежуємо загальне граматичне й модальне значення умовного способу – гіпотетичність. У структурі речення ці форми вступають у семантико-граматичні зв'язки з іншими одиницями синтаксичної конструкції, що ускладнює виділення основної граматичної функції. Наприклад, у змодельованій нами конструкції *він любив би, якщо б...* чітко виражене

значення гіпотетичної дії, можливої за певної умови. У реченні *Любив би ти* передано пораду, побажання. Це дає нам можливість ще раз переконалися в істинності твердження про абстрактність морфологічних форм, у тому, що «більша частина категорійних значень виражається функціонально, а у встановленні статусу морфологічних одиниць зростає роль синтаксичних параметрів» [6, с. 16].

Морфологічна категорія способу належить до семантичного ядра речення-висловлення, тому форма умовного способу, виступаючи конститутивним елементом речення, зумовлює його структуру й значення в цілому. Зазвичай, умовний спосіб уходить до складу умовних конструкцій, специфіка яких полягає в тому, що вони безпосередньо відображають типово людську здатність розмірковувати про альтернативні судження, робити висновки, що ґрунтуються на неповноті інформації, передбачати можливі кореляції між ситуаціями й розуміти, як світ змінювався б за певних умов, якби певні кореляції були іншими. Зважаючи на те, що умовний спосіб означає гіпотетичні дії, стани й процеси, що відбуваються лише за певних умов, реалізація таких значень можлива в структурі складного речення з підрядним умови або речення цього типу, згорнутого до рамок простої структури.

З погляду реальності / ірреальності, семантика умови в складнопідрядних реченнях може бути репрезентована двома типами значень: значенням реальної умови: *Коли маєш сказати що – попереду обміркуй* (М. Руденко); *Якщо ж над майбутніми поколіннями арійців ім'я моє піднесеться, повите млою героїчних легенд, хай вони не виливають з бронзи моєї подобу* (В. Дрозд) та значенням ірреальної умови: *Якби я робила горельєфи пам'яті або скульптури з бронзи, то в мене був би ось такий музей...* (Л. Костенко); *Але ми погрішили б істиною, якби дорікали фольклорній історії за «неувагу» до батькової персони* (В. Скуратівський). Оскільки в умовному способі закладено гіпотетичність дії або стану, предметом нашої зацікавленості є значення ірреальної умови, коли дія-умова не може бути реалізована, а умова й наслідок представлені як дії нездійснені чи нездійсненні.

Типовою для дієслів умовного способу, на думку І. Р. Вихованця, є синтаксична конструкція складнопідрядного речення з підрядною умовною частиною, у якій визначено умови виконання нереальної дії, вираженої в головній частині [3, с. 257]. Наприклад, *Коли б вона читала «Кобзаря», вона б знала «Катерину», але вона була неписьменна* (М. Хвильовий); *Аби мав корівчину, то на цій полові давала б вона не молоко, а саму сметану* (М. Стельмах). Такі конструкції можна кваліфікувати як **складнопідрядні речення із семантикою зумовленої гіпотетичності**.

Умовний спосіб уживається на позначення ірреальної дії чи стану і в головній частині таких речень, і в підрядній. Але якщо в головній частині вживання субморфеми **би** стосується лише синтетично-аналітичної форми умовного способу, то в підрядній умовній частині **би** є синкретичною морфемою, яка виконує функцію по-перше, аналітичного елемента форми умовного способу, по-друге, структурного елемента складного чи складеного сполучника. На доказ наведемо такі аргументи:

1) існування речень, де в підрядній частині функціонує сполучникова морфема **коли б** та синтетично-аналітична форма умовного способу типу *Коли б він пішов би, то...* Те, що до складу більшості підрядних частин речень не входить форматив **би**, можна пояснити виявом закону економії мовних ресурсів;

2) можливість трансформувати складнопідрядні речення із зумовлено гіпотетичністю в безсполучникові складні речення, предикативні частини яких поєднані причинно-наслідковим зв'язком, у кожній частині яких предикат виражено дієсловом у формі умовного способу. Пор.: *От якби мати загубила пояс, (то) мав би Юхрим, що троццити, а я читати* (М. Стельмах) із його трансформованим відповідником – безсполучниковим реченням: *Загубила б мати пояс – мав би Юхрим, що троццити, а я читати*. Можливі й зворотні трансформації. Пор.: *Поїхали б малюки до моря – стали б здоровішими – Якби поїхали малюки до моря, стали б здоровішими*.

3) існування проміжного типу речень – складнопідрядних із пропущеною частиною парного складеного сполучника **якби (аби, коли б)** у підрядній частині за наявності компонента **то** в головній. Наприклад, *Бард кучерявий, мов макітра, Все воював проти півлітра, сказали б «за», то був би «за» – саянула б перваком сльоза* (І. Драч); *Та як помотаєшся день, та так же втомишся, так утомишся, що впав би на колючки, то на колючках би заснув* (А. Тесленко). Їх можна трансформувати в структури типу *якби (аби, коли б) сказали... то був би і, відповідно, якби (аби, коли б) впав... то заснув би*.

Місце підрядної частини щодо головної не є суворо закріпленим. Аналіз матеріалу показує, що переважно підрядна умова передує головній, рідше підрядна умова стоїть у постпозиції щодо

головної. Припускаємо, що заявлена семантика умовної гіпотетичності, властива складнопідрядним реченням з підрядною умовною частиною модифікується залежно від супозиції частин складного речення. Місце підрядної частини щодо головної залежить, на нашу думку, від комунікативних намірів мовця і засвідчує, на чому саме той хоче акцентувати увагу: на гіпотетичній дії чи на умові, за якої ця гіпотетична дія могла б реалізуватися. У першому разі, коли підрядна умови передують головної, речення набуває **семантики акцентованої зумовленої гіпотетичності**: *А наші хлопці недбайливі. Не вирубали купальниці. Ой коли б вони за нас дбали, вони б купала вирубали* (Пісні Поділля); *Аби ось так на війнах і в революцію порешетили не його дитину, а безчуттєво залізо, то крізь нього можна було б решетувати зерно* (М. Стельмах). За іншої структури, коли підрядна умови перебуває в постпозиції щодо головної, має місце **семантика неакцентованої зумовленої гіпотетичності**: *Мовці не опанували б синтаксичний механізм мовлення, якби за кожною конкретною синтаксичною одиницею... не стояла єдина мірка, тобто не мовленнєва, а власне мовна модель* (І. Вихованець); *Багатий пан, син генерального судді колишнього, хабарника великого, хотів у звичайного козака землю одібрати й одібрав був би, і кари не було б, коли б не тії слова про царицю* (М. Горбань).

Характерною рисою ірреальних умовних конструкцій є те, що підрядна умови приєднується до головної сполучниками, виразниками умовних (ірреальних) семантико-синтаксичних відношень. Серед них найбільш частотним є вторинний складний одиничний сполучник **якби** та похідні від нього **якби лише (лиш), якби лише (лиш)... то, якби тільки, якби тільки... то, якби... то**. Представлено також речення, у яких підрядна частина умови приєднана до головної засобом сполучника **аби** та похідних від нього **аби лише (лиш), аби тільки, аби... то**. Функції сполучників зумовлені характером відношень усередині синтаксичної одиниці, у цьому разі – складнопідрядних речень із підрядною умовною частиною. Тому для повного опису функціонування форм умовного способу важливо визначити, чи є згадана вище низка слів-морфем функціональними еквівалентами, чи вибір сполучника певним чином модифікує семантику зумовленої гіпотетичності складнопідрядних умовних речень. Якщо сполучники функціональними еквівалентами не виступають, тоді їх можна вважати маркерами ірреальних модальних відношень. Припускаємо, що вибір сполучника не є довільним, а мотивований комунікативними намірами мовця, для якого умовність може бути пов'язана з найширшими додатковими означальними чи обставинними значеннями – часу, способу, мети, тощо. До того ж, уживання того чи сполучника спричинене не структурою речення, а, навпаки, структура речення зумовлена комунікативними завданнями носія української мови.

Сполучники виражають умовні гіпотетичні (ірреальні) відношення не самотійно, а разом із формами умовного способу дієслів, які становлять предикативні центри головної та залежної частин складнопідрядного речення з підрядним умови. Тому розгляд впливу слів-морфем на формування семантики зумовленої гіпотетичності із залученням даних «Граматичного словника української мови: Сполучники» К. Г. Городенської [4] становить перспективу подальшого дослідження функціонування умовного способу.

Висновки. Один із виявів функціонування форм умовного способу в українській мові безпосередньо пов'язаний зі складнопідрядним реченням із підрядною умовною частиною. Умовний спосіб морфологічно маркує ірреальну дію, гіпотетичну з погляду мовця. Форми умовного способу функціонують в обох частинах складнопідрядного речення з підрядним умови, указуючи на те, що відсутня в момент мовлення відповідність основного змісту речення дійсності могла б мати місце за певної умови, конкретно визначеній у змісті самого речення. Властива таким реченням семантика зумовленої гіпотетичності модифікується залежно від супозиції частин складного речення і набуває двох різновидів – акцентованої зумовленої гіпотетичності й неакцентованої зумовленої гіпотетичності. На функціональну здатність умовного способу впливає також його синтетично-аналітична структура, зокрема позиційна незакріпленість аналітичного елемента **би** та його взаємодія зі сполучниками.

Джерела та література

1. Брехт Р. Д. О взаимосвязи между наклонениями и временем : Синтаксис частицы **бы** в русском языке / Р. Д. Брехт // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : [б. и.], 1985. – Вып. 15. – С. 112–120.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України І. Вихованця]. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови : Сполучники / К. Г. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
5. Есперсен О. Філософія граматики / О. Есперсен. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 404 с.
6. Моделирование процессов функциональной категоризации глагола : [кол. моногр.] / под общ. ред. Н. Н. Болдырева. – Тамбов : Изд-во ТГУ, 2000. – 172 с.
7. Сильницкий Г. Г. Функционально-коммуникативные типы наклонений и их темпоральные характеристики / Г. Г. Сильницкий // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность : [монография] / А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др. ; [А. В. Бондарко (отв. ред.)]. – Л. : Наука, 1990. – С. 90–109.
8. Хрычиков Б. В. Категория модальности, ее объем и средства выражение в современном русском языке : [монография] / Б. В. Хрычиков. – Киев : КГПИ, 1992. – 316 с.

Нестеренко Татьяна. Функционирование сослагательного наклонения в структуре сложноподчиненных предложений с придаточными условия. В статье рассмотрены особенности функционирования сослагательного наклонения в структуре сложноподчиненных предложений с придаточными условия на материале украинского языка. Определены факторы, влияющие на функционирование сослагательного наклонения, среди которых потенциально заложенное в форме категориальное значение, структура формы (внутренняя организация), состав и структура синтаксической конструкции, в которой функционирует форма сослагательного наклонения (внешняя организация). Установлено существенное влияние на функциональную способность сослагательного наклонения его синтетически-аналитической структуры, позиционной свободы аналитического компонента «бы». Исследована модификация присущего условному наклонению категориальной семантики гипотетичности в зависимости от суппозиции частей сложного предложения и от выбора союзов, являющихся выразителями ирреальных семантико-синтаксических отношений.

Ключевые слова: сослагательное наклонение, сложноподчиненное предложение с придаточным условия, семантика гипотетичности, значение ирреального условия, семантика акцентированной обусловленной гипотетичности, семантика неакцентированной обусловленной гипотетичности.

Nesterenko Tetyana. Functioning of the Subjunctive Mood in the Structure of Complex Sentences with Subordinate Conditional Part. The article deals with the peculiarities of functioning of the subjunctive mood in the structure of complex sentences with subordinate conditional part on the material of the Ukrainian language. The author defines the factors that affect the functioning of the subjunctive mood, including categorical meaning potentially embodied in the form, the form structure (inner organization); the composition and structure of syntactic structure where the form of the subjunctive mood functions (external organization). The influence upon functional ability of the subjunctive mood of its synthetic and analytic structure from positional structure by shifting analytical component «би» has been defined. The modification of categorical semantics of hypothetic depending upon the position of parts of complex sentence and choice of prepositions, which are manifestations of unreal semantic and syntactic relations, has been investigated.

Key words: the subjunctive mood, complex sentence with subordinate conditional part, the semantics of hypothetic, the meaning of unreal condition, the semantics of accented conditioned hypothetic, the semantics of non-accented conditioned hypothetic.

Стаття надійшла до редколегії
31.07.2013 р.